

Leeskring Bibliotheek Rumst – 26 november 2012

In de ban van de tegenstander **Hans Keilson**

Amsterdam: Van Gennep, 2009.

Oorspronkelijke titel : *Der Tod des Widersachers*, 1959

Vertaling: M.G. Schenk en herzien door Frank Schuitemaker

De auteur

Hans Keilson wordt geboren in Duitsland op 12 december 1909 en brengt zijn jeugd door in Bad Freienwald an der Oder als zoon van kleine middenstanders. Al in de jaren '20 ziet hij, naast de groeiende armoede onder de bevolking, ook de opkomst van het fascisme onder zijn klasgenoten. Als hij *Die Weber Van Heine* als gedicht presenteert, weigert de klas om het te bespreken: "Es beschmutzt das eigene nest" en hij wordt voor de rest van zijn schooljaren genegeerd. Hij combineert tijdens zijn studiejaren in Berlijn zijn medische studie met een opleiding tot sportleraar en voorziet in zijn onderhoud door als trompettist en violist op feesten en partijen te spelen. In 1933 verschijnt zijn debuutroman *Das Leben geht weiter*, het laatste boek van een Joods schrijver dat Fischerverlag uitgeeft. Datzelfde jaar wordt het boek verboden en belandt het op de brandstapel. Als hij afstudeert als arts is het joden niet langer toegestaan niet-joden te behandelen, Keilson verdient daarom de kost als sportleraar op joodse scholen. In 1936 vertrekt hij naar Nederland, op de vlucht voor de jodenhaat in het Derde Rijk. Hij vlucht samen met Gertrude, een niet-joodse vrouw met wie hij pas na de oorlog zal kunnen trouwen. In 1942 krijgen ze een dochter. Hij maakt zich de Nederlandse taal zeer snel eigen en leeft tijdens de oorlog deels ondergedoken, maar is zelf ook actief als hulpverlener in het verzet. Ook zijn ouders zijn ondertussen naar Nederland gekomen maar weigeren onder te duiken, zij komen om in Auschwitz-Birkenau. Keilson schrijft de eerste 40 pagina's van *Der Tod des Widersachers* maar begraaft het daarna in de tuin om het pas na de oorlog terug op te graven en in de jaren '50 verder te schrijven. Hij volgt een opleiding tot psychiater en specialiseert zich in de begeleiding van joodse oorlogswezen. Ook zelf gaat hij uitgebreid in psychoanalyse, kennis van zichzelf is voor een mens van groot belang. De schrijver zegt dat hij de oorlogsverschrikking niet aan zag komen. "Bewondering moet ook een rol hebben gespeeld. Hitler behaalde geen meerderheid, maar hij kreeg wel iedereen mee. En ik genoot van de rijke Duitse cultuur. (...) In Holland begreep ik het pas. Ik ben twee jaar dagelijks in psychoanalyse geweest om het toch te accepteren, om het mijn waarheid te laten worden." De verhouding tussen dader en slachtoffer bleef zijn belangrijkste thema, ook omdat hij als zenuwarts van patiënten met een oorlogstrauma daar in zijn werk veel mee te maken had. Hans Keilson overleed op 31 mei 2011 in de leeftijd van 101 jaar.

Bibliografie

- 1933 *Das Leben geht Weiter*, vertaald als *Het leven gaat verder* (sterk autobiografische ontwikkelingsroman)
- 1947 *Komödie in mol*, vertaald als *Komedie in mineur* (een onderduikverhaal)
- 1959 *Der Tod des Widersachers*, vertaald als *In de ban van de tegenstander*
- 1979 *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern Deskriptiv-klinische und quantifizierend-statische follow-up-Untersuchung zum Schicksal Kriegswaisen in den Niederlanden* (proefschrift)
- 2011 *Da steht mein Haus*, vertaald als *Daar staat mijn huis* (herinneringen)

Het verhaal

Het boek bevat een manuscript, bij een Nederlandse advocaat afgegeven halverwege de oorlog, waarin een jonge Duitser zijn zeer persoonlijke reactie neerschrijft op de politieke gebeurtenissen in zijn geboorteland in de jaren '20 en '30. Zelf is hij een jood die inmiddels ondergedoken leeft, hoewel het woord 'jood' nergens genoemd wordt en zijn 'tegenstander' is Hitler oftewel B. in het boek. Als kind ervaart hij voor het eerst dat hij een vijand heeft door het pestgedrag van zijn vrienden en klasgenoten. Als jongeling probeert hij een verklaring te vinden voor die onbegrijpelijke vijandschap door zich in B. te verdiepen. Hij wil niet opgenomen worden in het Joodse groepsgevoel, hij wil B. en zijn motieven leren kennen zonder enig vooroordeel. "De weg naar hem en door hem was tegelijk de weg naar mijzelf." (p.102) "De diepste basis van ons bestaan openbaart zich in de manier waarop ik tegenover mijn vijand sta." (p. 119) Hij gaat hierin zeer ver en lijkt soms zijn tegenstander gelijk te geven in zijn aanvallen. "Hij liet mij lijden en ik leed vol overgave. Ik had hem nodig. Bij elke slag die mij trof voelde ik dat het mijn schuld was." (p.123)

De ideeën van de schrijver komen vooral naar voor in de gesprekken die hij voert met een oude jeugdvriend die aanhanger van B. wordt en twee joodse vrienden. Deze gesprekken en de gedachten van de verteller zijn zeer psychoanalytisch getint, zoals wanneer hij B. hoort spreken. "Het ging hem eerder om de tegenstander die hij met alle aanvechtbare waarheden te lijf ging." (p. 112) Ook als hij een groep nazi-aanhangers ontmoet en een van hen een gedetailleerde beschrijving geeft van grafschennis op een joods kerkhof probeert hij weer begrip op te brengen: "De mensen zijn alles tegelijk: goedmoedig en vriendelijk, onmenselijk en slecht (...) Nu was hun verteld dat het goed was onmenselijk en hard te zijn." (p. 184-5)

Vanaf hoofdstuk 11 verandert de toon, het is nu duidelijk dat er wordt geschreven vanuit het onderduikadres en dat zijn houding t.o.v. de tegenstander is veranderd. De verteller haat hem sinds hij hem in Berlijn zag voorbij rijden in een open wagen, "De vaderlijke minzame man en op de achtergrond de zwaarbewapende mannen", mannen die zijn echte gezicht zijn en zijn bevelen uitvoeren. Op het einde van zijn manuscript laat hij B. sterven door zelfmoord.

In de afsluitende kadervertelling verneemt de lezer dat de verteller tijdens de oorlog ondergedoken leefde in Nederland, maar verraden werd en bij zijn arrestatie werd neergeschoten. Tijdens zijn val schoot hij zelf zijn belager neer. Een plaquette herinnert aan hem.

Autobiografische elementen

Het boek steunt voor een belangrijk deel op Keilson's persoonlijke ervaringen in Duitsland in het interbellum. De persoon in de raamvertelling kan verwijzen naar Gerhard Badrian, een Duitse jood die tijdens de oorlog in Amsterdam identiteitsbewijzen vervalste binnen de verzetsgroep rond Gerrit van der Veen en aan zijn einde kwam zoals beschreven in het boek. Op het adres Rubensstraat 26 in Amsterdam is een plaquette voor hem aangebracht. Voor dezelfde verzetsgroep werkte ook Keilson als arts en koerier.

Waardering van recensenten

Fischer Verlag, Keilsons vaste uitgever in Duitsland wilde het boek niet uitgeven, het was te vroeg. Het verscheen in 1959 dan ook bij een andere uitgeverij. In Duitsland vond men het boek te mild voor de nazi's, in Israël werd het vijandig onthaald, in Nederland kende het boek een bescheiden succes en in Amerika rekende *Times Magazine* het in 1962 tot de beste boeken van het jaar.

Keilson werd een hype in 2010 nadat Francine Prose, de Amerikaanse biografe van Anne Frank, de in Amerika heruitgegeven boeken in de New York Times meesterwerken noemde en hun schrijver een genie.

“Dat neemt niet weg dat niet alleen Keilson, maar ook *In de ban van de tegenstander* de tand des tijds glansrijk heeft doorstaan... *Ranne Hovius in De Volkskrant 18/09/2010*

“Een meesterlijk geschreven roman (...) het is bijna onvoorstelbaar dat Keilson, die het nazisme aan den lijve heeft ondervonden en wiens ouders in Auschwitz zijn vermoord, in dit boek zo ver boven de materie staat dat hij uit de verschrikkingen van de Holocaust deze universele wijsheid weet te distilleren.” *Alle Lansu in Het Parool 3/2/2010*

“In de ban van de tegenstander, zijn meest filosofische roman, is het onbetwiste kroonjuweel in Keilsons oeuvre, en het enige echte meesterwerk.” *(Alle Lansu in De Standaard, 25/3/2011)*

De waardering van de leeskring

De ruime meerderheid van de leeskring had het boek niet echt graag gelezen. Het weinig concrete en de psycho-analytische overwegingen gaven het verhaal een gekunsteldheid mee en in vele gevallen een ongeloofwaardigheid die het lezen bemoeilijkte. De beschreven periode in de geschiedenis werd als boeiend ervaren, maar de zeer speciale invalshoek van een jood die alle moeite doet om empathie voor zijn vijanden te voelen, bemoeilijkte het voor de lezers om zelf empathie voor het hoofdpersonage op te brengen. Ook al kon men het moeilijk eens zijn met de vele recente lovende perskritieken voor dit boek, toch wilde men het boek bestaansrecht toekennen juist vanwege dat unieke standpunt. Ook het pleidooi van de auteur om in het algemeen te streven naar begrip voor wie anders is werd gewaardeerd.

Opbouw

Het is een raamvertoning. Aan het begin wordt verteld hoe een advocaat een manuscript aan een kennis ter lezing geeft en hoe die aan het einde de tekst terugbrengt en probeert meer te weten te komen over de schrijver. Daartussen ligt het verhaal van het manuscript dat in 15 hoofdstukken van ongelijke lengte is opgebouwd.

Tijd

Het kader van het verhaal speelt kort na de oorlog. Het verhaal van het middenluik, het eigenlijke boek, wordt begin jaren '40 geschreven, halverwege de oorlog. Het verhaal bestaat uit flashbacks naar de kinderjaren in de jaren '20 en naar de studententijd in de jaren '30. Vooral in het laatste deel van het middenluik wordt de chronologie van die herinneringen los gelaten.

Plaats en ruimte

Plaats en ruimte blijven vaag. Nergens wordt gezegd dat het verhaal zich in nazi-Duitsland afspeelt, nergens wordt gesproken over jodenvervolging of valt de naam Adolf Hitler. De reden die hiervoor in het verhaal wordt gegeven betreft de veiligheid van de schrijver en de advocaat die het manuscript bewaart, maar waarom heeft Keilson hiervoor echt gekozen? “Het ging me om een grotere kwestie, Hitler en zijn jodenhaat vond

ik een politiek probleem, terwijl ik op zoek was naar het menselijke probleem dat er achter schuilging.”

Toch is de stad waarin het verhaal zich afspeelt herkenbaar als Berlijn, waar Keilson zijn universitaire studie in 1934 afrondde.

Perspectief en verteller

In het grote middenluik van het boek ligt het perspectief volledig bij de ik-verteller. Gezien de zeer persoonlijke band die hij in zijn geest opbouwt met zijn tegenstander is dit niet meer dan logisch. Voor de lezer is dit geen vanzelfsprekende band en de talloze psychoanalytische gedachten en replieken van de verteller trachten deze band te verklaren.

Personages

De mannelijke hoofdpersoon heeft geen naam en wordt enkel beschreven vanuit zijn houding tot zijn tegenstander, in wie hij zich bijna probeert te verplaatsen. Hij is zeer bedachtzaam, intelligent en geen man van de actie. De andere personages in het boek worden altijd als individuen opgevoerd, nooit als deel van een groep. Zelfs bij de actie op het kerkhof worden de deelnemers als individuen beschreven, met eigen karakters en persoonlijke geschiedenissen. Als er in het boek sprake was geweest van ‘nazi’s’ en ‘joden’ was het moeilijker geweest dit vol te houden.

Thema

Een zeer precies geformuleerde analyse van de symbiose tussen vervolger en vervolgte, die in elkaars ban geraken omdat ze zichzelf in elkaar herkennen. Maar de vervolger van de twee – B. – gaat ten onder in zijn zelfvernietigende haat.

De schrijver in een interview: “Het is een thema dat voor het eerst door mij is beschreven: dat de joden en nazi’s in wezen een intieme relatie hadden. Dat de nazi’s hun eigen afgronden, alles wat ze niet in zichzelf wilden zien, op de joden hebben geprojecteerd. (...) De nazi’s hebben hun eigen driften, hun eigen instincten niet herkend. Ze begrepen niet dat wat ze over de joden zeiden hun eigen teksten waren, hun eigen inhoud. Het leidde tot hun ondergang. Hitler heeft zichzelf omgebracht. Goebbels zijn kinderen, daarna zichzelf. Een vijand is niet iemand die jou iets afneemt of zwakker maakt. Een vijand is iemand in wie jij dingen ziet die je niet in jezelf wilt zien.”

Motieven

- *De parabel van de elanden*: de elanden hebben de wolven nodig zoals de nazi’s de joden nodig hadden om te kunnen marcheren, zingen en moorden. Slachtoffers en daders zijn op elkaar aangewezen, hebben elkaar nodig in hun bestaan.
- *De ‘trucs’ die zijn vader toepaste in de donkere kamer en de postzegels die de verteller als kind zelf vervalste*: het kwaad huisde ook in de verteller / de retouche en de trucs die ook B. gebruikte om de bereiken wat hij wilde (p. 120) / verteller en B. als positief en negatief van één en dezelfde foto
- *De spelende kinderen die hem buitensluiten, zijn moeder die hem terugbrengt*: dat is het moment dat het tot de verteller doordringt dat hij iemands vijand is

Stijl

Keilson hanteert een sobere taal. In de vele afwegingen en beschouwingen gebruikt hij vaak lange zinnen met heel wat tussenzinnen en metaforen in zijn poging zich precies uit te drukken. Deze filosofisch-beschouwende teksten vragen dan ook enige inspanning van de lezer. De ik-verteller verontschuldigt zich enkele keren dat het niet zijn bedoeling is een literair-stilistische roman te schrijven.

Titel

De oorspronkelijke titel luidt: *Der Tod des Widersachers*. In de Luthervertaling van de Bijbel duidt het woord Widersacher 'de tegenstander van Israël' aan. God houdt die tegenstander in het oog om Zijn volk te beschermen. In het Nieuwe Testament is de duivel de 'Widersacher' van God. Op pagina 131 zegt een vriend dat B. als 'gesel Gods' moet worden beschouwd. Volgens recensent Hans Ester is de betekenis van de Duitse titel dat de tegenstander die zich in de geest van de verteller had gevestigd dood is, de verteller ziet in dat ze niets gemeenschappelijk hebben.

Genre

Psychologisch/filosofische roman. Dieptepsychologisch onderzoek naar de verhouding tussen Joods slachtoffer en zijn nazibeul. "Ik ben psychoanalyticus en het wezen van de psychoanalyse is dat je op de bank ligt en vrijuit associeert zonder ook maar iets te verzwijgen. (...) je moet eerlijk zijn tegenover jezelf, ook al schaam je je dood voor je gedachten. Ik heb dit psychoanalytische inzicht op de literatuur proberen toe te passen en daar waren heel veel mensen niet mee gediend."

Meer info

De pure haat van B. / Hans Ester in *Nederlands Dagblad* 31/12/2009

Ontdekking van de eeuw / Marcel Van Engelen in *Dagblad De Pers* 27/08/2010

Genadeloze zelfontleding / Ranne Hovius in *De Volkskrant* 18/09/2010

Hans Keilson / Marnix Verplancke in *De Morgen* 1/12/2010

De onmacht van mannen / Arnon Grünberg in *NRC Handelsblad* 31/03/2011

Sebastian Haffner (*1907) heeft over deze zelfde periode uit de geschiedenis in 1939 een boeiende autobiografie geschreven: *Het verhaal van een Duitser: 1914-1933*. Het biedt een uitstekend tijdsbeeld van het veranderende Duitsland in het interbellum. Onder de titel *Anmerkungen zu Hitler* bundelde hij in 1978 kritische essays over Hitler als mens en als leider.

Discussievragen

- Vindt je dit een geslaagde roman? Wat mankeert er volgens jou aan? Ziet de auteur zichzelf als schrijver? Nee? Maar hij gebruikt stijlfiguren, maakt het tot een raamvertelling, wijzigt situaties...
- Wat is het hoofdthema? Wat heeft Keilson met dit boek willen zeggen?
- Waarom gelooft de verteller niet in de gruwelijke toekomst die Hitler uittekent?
- Waarom bouwt hij in gedachten zo'n persoonlijke band op met zijn vervolger?
- Waarom kiest Keilson ervoor om niet over joden, oorlog of Hitler te spreken? Maakt de abstractie de waarschuwing van alle tijden?
- Keilson is nadien een psychiater geworden met een sterk geloof in de Freudiaanse psychoanalyse. Uit wat blijkt dit in deze roman?
- Kun je je voorstellen hoe de joden reageerden op het verschijnen van dit boek?
- 50 jaar geleden werd het boek door Time beschreven als "de beste verklaring voor de berustende houding van de Joden in de tweede wereldoorlog." Ben je het hiermee eens?

- Als het verhaal over de schending van het jodenkerkhof wordt verteld reageert het vriendelijke meisje alsof er over een zomeruitstapje wordt verteld. Hoe is dat mogelijk volgens jou?
- Wat vind je van de verteller die zich in deze situatie niet kenbaar maakt als jood, maar integendeel, zelf begrip probeert op te brengen voor deze mensen?
- Hij heeft zich tegenover het meisje nooit als jood kenbaar gemaakt. Waarom niet?
- Er zitten een paar motieven in de roman. Welke? Wat is hun betekenis? Keilson vind de parabel van de elanden een belangrijk motief in zijn boek. Wat is precies de betekenis van dit verhaal?
- Wat vind je van de opbouw van het verhaal? Is de kadervertelling nodig of overbodig?